

ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904:392(477.83) “638.3”

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАІСТОРИЧНИХ ОБ’ЄКТІВ НА ГОРОДИЩІ ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА У 2010 РОЦІ

Віра ГУПАЛО

*Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України
вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна,
e-mail: gupaloarche@ukr.net*

Наталія ВОЙЦЕЩУК

*Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба”
Інституту археології НАН України,
вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна,
e-mail: natawi@ukr.net*

Охарактеризовано об’єкти та матеріали із найдавнішого горизонту, дослідженого на городищі літописного Звенигорода (тепер Пустомитівського району Львівської області).

Серед об’єктів із обох праісторичних горизонтів – ранньозалізного часу та пізньоримського періоду – чітко виділяються окремо розташовані ями та споруди. Великі та глибокі ями, в окремих випадках зі східцями, безперечно використовували в господарських цілях. Щодо функції споруд, то відсутність вогнищ (можливо, знищених у тій частині об’єктів, що виходила за межі розкопу) дає підстави віднести їх до категорії об’єктів господарського призначення.

Ці дослідження на сьогодні є єдиною джерельною базою для висвітлення характеру та особливостей заселення району Звенигородської низини на заключній фазі пізньоримського періоду.

Ключові слова: Звенигород, об’єкт, господарська яма, господарська споруда, ранньозалізний вік, пізньоримський час, кераміка, ключ, фібула.

У 2010 р. зусиллями науковців НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України та Інституту українознавства імені І. Крип’якевича НАН України проведено рятівні дослідження на території городища літописного Звенигорода¹ (с. Звенигород Пустомитівського району

¹ Ранньосередньовічний Звенигород – столиця Звенигородського князівства (1124–1144 рр.) – вперше згаданий у літописі під 1087 р. [Літопис Руський, с. 126].

Львівської області). Вивчалася південна частина окольного города (вклейка II: табл. 1). Ця ділянка, зрештою як і усе городище, збереглася до наших днів у значно перебудованому вигляді. Грунтове перепланування відбулося на початку XVIII ст. під час спорудження земляних укріплень під замок коронного гетьмана Адама Сенявського. Тоді південну ділянку окольного города перекроєно у передовий форт, площі якого надано форму прямокутника з прямовисно стятими схилами, заввишки до 4 м, і додатково захищено земляним валом [Чачковський, 1932, с. 10]. З південно-західного боку форту насипано греблю, яка мала регулювати рівень води у каналі, що оточував городище зі заходу. На сьогодні більша частина площі давнього форту вже знищена, а власне – стесано горизонтально значну товщу культурних нашарувань та відрізано вертикально майже половину ділянки, яку розплановано під ставок та доїзди до нього; відповідно не існують вже ані гребля, ані південний вал, які знівельовано, найімовірніше, після 1965 р.

Перші археологічні дослідження в межах південної частини городища провела Галина Власова у 1959 р., яка, розпланувавши розвідковий розкоп, площею 64 м², ствердила наявність культурного шару княжої доби та решток вимощеної дороги XIX ст. [Свешников, Власова, 1959, с. 29–30]. Більш масштабні дослідження провів Олексій Ратич у 1973 р. (вклейка II: табл. 1, 1). Дослідником розплановано розкоп, загальною площею 220 м², де простежено стратиграфію ділянки та відкрито залишки наземних та заглиблених споруд, розрізнені печі, ями і поховання винятково доби раннього середньовіччя.

Станом на сьогодні південна частина городища – це досить пласка, з незначним нахилом із півночі на південь, терасоподібна ділянка, розташована на відстані 8–10 м на південь від пагорба дитинця-замчища. У плані вона близька до прямокутної форми, площею 72,70×42,40 м², витягнутої довшою стороною по осі захід–схід. Північною межею тераси є рів, завширшки 8–10 м, що постав довкола замкових бастіонів у процесі спорудження останніх на початку XVIII ст.; зі заходу на краю височіє курган, заввишки 1,37 м (висота 300 м н. р. м); зі сходу – розрив-в'їзд (південна брама замку), завширшки 24 м; з півдня вздовж ділянки пролягає ґрунтова дорога завширшки 6 м. Рівень полотна дороги знаходиться на 2,48 м нижче від південного краю ділянки. З півдня впритул до дороги прилягають сучасні рибні стави.

У 2010 р. усю південну частину городища поділено на чотири сектори; дослідження розпочато у північно-східному секторі, де розкрито площу 50×16 м (800 м²) (вклейка II: табл. 1, 2). Нашарування в межах розкопу простежено до рівня материкових відкладів. Зафіксовано 41 об'єкт, більшість із яких, як і основний масив знахідок, належить до ранньосередньовічного періоду. На

² У 1973 р. загальна площа цієї ділянки становила 100×50 м.

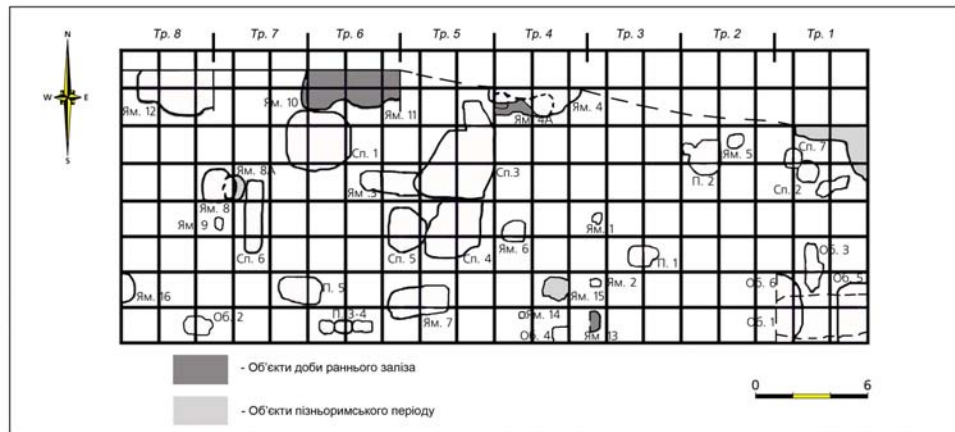

Рис. 1. Звенигород. План розкопу 2010 р. з локалізацією праісторичних об'єктів.

цьому тлі виділяються шість об'єктів, що ототожнюються з праісторичною добою, і які на зазначеній ділянці відкрито вперше (рис. 1). Власне цей найдавніший пласт у планіграфії пам'ятки є предметом розгляду у пропонованій статті.

Стратиграфія. Розкопом 1973 р. досліджено стратиграфію західної, а розкопом 2010 р. східної частин аналізованої ділянки.

У цій ситуації набувають вагомості стратиграфічні дані 1973 р., що відображають більш повну картину культурних відкладів задовго до їх знищення. “Зверху приблизно до 1 м завглибшки від сучасної поверхні, в основному, поруйнований чорнозем, а від 1 м до 1,20–1,30 м завглибшки бурий ґрунт, який глибше переходив у жовтий материковий суглинок. Культурний шар майже виключно із матеріалами стародавньої Русі був дуже поруйнований. Його товщина коливалась від 0,50 до 1 м, а в окремих випадках доходила і до 1,20 м” [Ратич, 1974, с. 2]. Відкриті дослідником ранньосередньовічні об'єкти залягали у потужному шарі чорнозему, а також були заглиблені у бурий перехідний ґрунт і в одному випадку – у жовту материкову глину. Натомість артефакти виступали у чорноземі довкола об'єктів, над ними й у їх заповненні, однак були відсутні у бурому ґрунті [Ратич, 1974, с. 9].

Пошаровість відкладів у межах розкопу 2010 р. на загал була тотожною. Проте земляні роботи, які передували дослідженням, внесли суттєві корективи щодо потужності окремих шарів. Так, при нівелюванні бульдозером поверхні ділянки було зрізано культурний шар чорнозему на глибину не менше 0,5 м. При цьому в деяких місцях пошкодження були настільки значні, що на денній поверхні виступили оголені ділянки бурого ґрунту і навіть жовтої материкової глини (вклейка II: табл. 2А, 1). Як наслідок, по всій площі відкритого

культурного шару (переважно чорнозему) залягали численні уламки кружального посуду, кісток тварин, подекуди керамічні полив'яні плитки, а також скупчення каміння, печини та обмазки. Утворена у такий спосіб “денна поверхня” за кілька весняних місяців заросла травою. Отже, зафіксована стратиграфія ділянки відображає лише частковість нашарувань, збережених на наявну глибину.

У місці, де відклади ґрунту збереглися найповніше (при південній стінці розкопу) товщина шару чорнозему становить 0,50 м³. Під рештками чорнозему зафіксовано сіро-коричневий суглинок, потужністю 0,45–0,50 м, рясно поцяткований норами гризунів. Нори різного розміру були заповнені чорноземом, суглинком, перемішаним із чорноземом, жовтою материковою глиною, часто перемішаною із сіро-коричневим суглинком. Сліди нір, накладаючись одна на одну, створювали враження різнокольорової мозаїки, обумовлюючи спотворення чистоти передматерикових відкладів. Нижче виступає жовта материкова глина, яка залягає потужним пластом, завтовшки 0,87 м, і глибше переходить у ґрунтотворну породу блакитної барви. На межі жовтої і блакитної глин залягав прошарок вапнякового щебеню, де траплялися крем'яні конкреції.

Згідно з отриманими результатами, передусім, перепадом глибини залягання передматерикових і материкових відкладів, вимальовується первісний рельєф місцевості. Отже, досліджувана частина городища була розташована на південних лагідних терасоподібних схилах природного пагорба, утвореного з осадових порід. Масовий речовий матеріал у великій кількості виступав у шарі чорнозему. Знайдені артефакти походили з різних епох, що вказує на значне спотворення і перемішування первісних нашарувань. Переважна більшість знахідок датується кінцем XI – першою половиною XIII ст. Однак, на відміну від розкопок 1973 р., незначну кількість матеріалу зафіксовано також і у верхніх прошарках сіро-коричневого передматерикового суглинку (бурий ґрунт, за О. Ратичем), де відсутній матеріал доби раннього середньовіччя.

Об'єкти. Більшість об'єктів, що репрезентують найдавніший горизонт на городищі – це ями, на тлі яких виділяються три споруди. Спільними рисами усіх об'єктів є те, що їх контури, зазвичай, фіксували на рівні передматерикових відкладів (часто під більш пізніми об'єктами), а також у перехідному до материка шарі, поцяткованому норами гризунів.

Споруда 7. Об'єкт досліджено фрагментарно: північна частина знищена ровом біля підніжжя бастионів нової доби, а східна – виходила за межі розкопу

³ Тут доречно пригадати, що товщина чорнозему у розкопі 1973 р., розташованому трохи південніше, становила близько 1 м. Ця суттєва розбіжність виразно вказує на ступінь руйнації, завданої досліджуваній ділянці.

64 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2013. Випуск 17 (вклейка II: табл. 2Б, 1). Рештки споруди 7 знайдено під ранньосередньовічним житлом – спорудою 2 (другої половини XII – першої половини XIII ст.), залягаючи на 80–90 см глибше від нього. Контури споруди 7 помічено лише на рівні жовтої материкової глини на глибині 99,5 м⁴ (вклейка II: табл. 2А, 2, 3).

Споруду 7 заглиблено у материк на 95–100 см (гл. 98,45–98,40 м). Вона мала прямі стінки і ввігнуте дно з нерівною горбкуватою поверхнею.

У межах розкритої ділянки споруда 7 у плані мала форму, видовжену по осі північ–південь. У загальних контурах об'єкта виділялася підпрямокутна північна частина та, з дещо розмитими стінками, південна. Напрямок західної прямої стіни (дослідженої на довжину 160 см) вказує, що споруда була скерована по осі північний захід–південний схід. Північна частина об'єкта мала розміри 185 (при північній стінці траншеї)×155 см (при східній стінці траншеї). Південна частина об'єкта утворювала свого роду “коридорчик”, завдовжки 135 см, досліджений на ширину 70–100 см. Аморфні контури західної стіни “коридорчика” утворилися, найімовірніше, внаслідок її обвалу.

У центральну частину споруди 7 було вкопано ранньосередньовічну споруду 7а (вклейка II: табл. 2А, 2, 3), що датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Заповнення останньої становив масний чорнозем. Натомість споруду 7 заповнював щільний ґрунт, що складався із сіро-коричневого суглинку, перемішаного з чорноземом, де виступали вкраплення грудочок обмазки (гл. 99,50–99,05–98,80 м). Зовсім іншою є стратиграфічна ситуація у придонній ділянці об'єкта. Насамперед варто зазначити, що у материковому дні будівлі виступають численні прожилки залізистих конкрецій. Ці утворення надали характерного оранжевого забарвлення сіро-коричневому суглинку у місцях його стику з материковою глиною. Отже, ввігнуте дно споруди покривав шар чистого (без домішок) і щільного суглинку, завтовшки 25–50 см, у якому відзначено два прошарки намивів залізистої глини з долівки. Ці прошарки вказують про поступовий занепад споруди, котлован якої, після того як повністю замулило дно, можливо, був засипаний водночас.

Знахідки. Майже на самому дні споруди 7 на гл. 98,72 м знайдено фрагмент денця ліпної мисочки. У придонних нашаруваннях суглинку з прожилками залізистих конкрецій, на гл. 98,84–98,75 м виявлено десять фрагментів стінок великих кружальних горщиків. Аналогічні уламки товстостінних горщиків відзначено й у заповненні ранньосередньовічної споруди 7а, де вони виступили майже посередині її глибини, ближче до придонних відкладів (гл. 99,27–99,12 м). При цьому привертає увагу той факт, що на поверхні згаданого посуду, а також на уламку ліпного горщика, який виявлено трохи глибше (гл. 99,06–98,08 м), були помітні “прикипілі” рештки

⁴ 100.00 – умовний репер, від якого робили нівеляцію території дослідження.

суглинку зі залістими конкреціями – тобто такого, який виступає на дні і в придонних відкладах споруди 7. Це виразно вказує на первісне місцезнаходження зазначеного начиння, яке у споруді 7а виступає як перевідкладення.

Яма 4а і об'єкт 4а (споруда?). Ранньосередньовічна яма 4 (друга половина XII – перша половина XIII ст.) частково перекривала два об'єкти – яму 4а і об'єкт 4а (вклейка II: табл. 2Б, 2).

Верхній край стінок об'єкта 4а фіксувався лише на гл. 99,77 м (вклейка II: рис. 2Б, 3). Характер заповнення не відрізнявся від передматерикового суглинку. Лише незначне загущення темних плям поміж кротовинням сигналізувало про наявність об'єкта. Котлован споруди перерізав майже усю товщу жовтої материкової глини і дном, що залягало на гл. 99,13–99,11 м, подекуди сягав прошарку вапнякового щебеню, який виступав на межі з каоліновою глиною ґрунтотвірної породи. Об'єкт 4а мав вісімкоподібну форму, витягнуту по осі північний захід–південний схід, та стінки, прямі зі східного боку і злегка відхилені назовні – із західного боку (вклейка II: табл. 2Б, 3). Його загальна довжина становила 350 см; ширина звуження – 120 см. Східній частині об'єкта притаманна овально-витягнута форма, довжиною 190 см, при максимальній ширині 165 см; західна частина мала округлу форму, розмірами 160×170 см.

На певному етапі заповнення об'єкта 4а (товщина відкладів на долівці становила 40–45 см) споруджено яму 4а (вклейка II: табл. 2Б, 4). Її контури виступили на гл. 99,11 м. Округла в плані, розмірами 120×103 см, і лінійчасті форми у поперечному перерізі, завглибшки 67 см, вона займала майже усю західну частину об'єкта 4а. Яму 4а і об'єкт 4а перекривав суцільний прошарок темного ґрунту, час виникнення якого припинив функціонування обох згаданих об'єктів. Це дає підстави припускати, що яма 4а і об'єкт 4а становили єдиний комплекс, де яму 4а було споруджено на завершальній фазі існування першого. Проте імовірно, що яму 4а викопали значно пізніше, коли об'єкт 4а вже перебував у стані деградації.

Знахідки. Заповнення споруди (?) не містило жодних знахідок. Лише у придонних прошарках у межах східної частини (об'єкт 4а) на гл. 99,30 м зафіксовано єдиний фрагмент стінки ліпного горщика.

Споруда (яма 10–11). Контури об'єкта виступили на глибині 99,86–99,84 м у вигляді трьох підокруглої форми плям, що чітко виділялися на стику передматерикових суглинкових відкладів та жовтої материкової глини (вклейка II: табл. 2Б, 1). Однорідне заповнення плям зливалось, утворюючи одну велику пляму, у зовнішній лінії якої чергувалися опуклості і перешийки. До з'ясування особливостей їх співіснування у робочому порядку об'єктам надано порядкові номери яма 10, яма 11 і яма 11а.

Об'єкт розкрито частково – лише південну частину, північна – знищена під час вибирання ґрунту на початку XVIII ст. для побудови замкових бастіонів.

Яма 10–11, видовжена по осі захід–схід, мала вісімкоподібну (точніше піввісімкувату на розкритій ділянці) форму, що складалася з двох частин: округлої (яма 10) і овально-втягнутої (яма 11), поєднаних вузьким перешийком. На рівні виявлення об'єкта заповнення його центральної частини становив чорнозем, а ближче до стін, по периметру, відзначено сіро-коричневий суглинок (вклейка II: табл. 2В, 2). При цьому у ямі 10 уздовж південної стінки помітно виступала вузька смужка жовтої глини. Загальна довжина об'єкта становила 570 см: яма 10, розмірами 200×122 см, перешийок – 50×57 см, яма 11 – 320×122 см. На східному кінці ями 11 простежувалося звуження до 60 см, яке немовби окреслювало ще одну малу яму 11а, розкриту на площі 80×70 см.

Західна стіна ями 10 була досить стрімко, під кутом, відхилена назовні і вздовж неї знаходився материковий уступ (гл. 99,64 м), максимальна ширина якого становила 40 см. На схід від уступу яма 10 чашоподібно заглиблювалася у материк, перерізаючи при цьому і жовту материкову глину, і частково прошарок вапнякового щебеню у ґрунтотвірній породі сіро-блакитної каолінової глини. Дно ями 10, пласке і рівне, було розміщене на глибині 99,26 м. Об'єкт у придонній частині (гл. 99,46–99,26 м) заповнено 20-сантиметровим шаром материкової глини, перемішаної з чорноземом, над яким нерівномірним пасмом залягав коричневий ґрунт, насичений органікою (гл. 99,31–99,56 м); ще вище виступав чорнозем.

Материковий останець (перешийок) між ямою 10 і ямою 11 мав вигляд своєрідного порогу між обома частинами об'єкта. Про те, що це була складова частина одного об'єкта (а не останець, що розділяв дві різні ями) свідчать прошарки “затоптування” у вигляді жовтої материкової глини, перемішаної із чорноземом.

Яма 11, порівняно з ямою 10, глибша і складнішої форми. У її конструкції виділяється власне яма і прилягаючий до неї зі східного боку “коридорчик”. Котлован згаданої ями перерізував жовту материкову глину, прошарок вапнякового щебеню і був заглиблений у ґрунтотвірну породу. Дно ями мало нерівну поверхню з горбкуватим підвищенням посередині. Діаметр дна становив 100 см, загальна глибина – 130 см (гл. 98,71 м). Заповнення ями неоднорідне. У нижній частині виступив перемішаний шар чорнозему з превалюючими включеннями материкової глини, що залягав на гл. 99,46–98,71 м; аналогічне заповнення простежене і в межах “коридорчика”. Вище залягав шар чорнозему (гл. 99,21–100,01 м). “Коридорчик”, завдовжки 125 см, мав нерівне дно з горбкуватою поверхнею, що підвищувалося у східному напрямку. В межах “коридорчика” на шарі перемішаного з материковою глиною чорнозему

зафіксовано пасмо сіро-коричневого кольору, насичене органічними рештками, яке запливало у прилягаючу яму 11.

Отже, згідно зі стратиграфічними спостереженнями, є підстави розглядати яму 10 і яму 11, як один об'єкт, що репрезентує каскад заглиблень, розділених поріжками. На певному етапі функціонування увесь він (а східна частина особливо) був замулений. Важко сказати, чи це обумовило знищення споруди, правдоподібно, що так. Нашарування, що виступають понад прошарком ґрунту, насиченим органікою, є однорідними.

Знівельовану будівлю перерізали ранньосередньовічні об'єкти: “коридорчик” ями 11 – яма 11а (кінець XI – початок XII ст.), яму 10 – піч (друга половина XII – перша половина XIII ст.) (вклейка II: табл. 2В, 3).

Знахідки. Із заповнення ями 10 походить 44 фрагменти ліпного посуду (рис. 2, 4, 7, 9–13, 17–19), у тому числі уламки чотирьох мисочок (рис. 2, 6, 8, 11, 14), а також фрагменти кружального посуду (рис. 2, 1–3, 16, 20, 21).

У шарі темно-коричневого ґрунту, насиченого органікою, що перекривав перемішані придонні прошарки, на гл. 99,49 м, знайдено злиток бронзи. Майже на самому дні ями, у придонних прошарках перемішаної з чорноземом материкової глини на гл. 99,34 м, виявлено фрагмент глиняного грузила (рис. 4, 5).

Шар наміву материкової глини, перемішаної з чорноземом, що вкривав дно ями 11, не містив жодних знахідок, лише у його верхній партії виявлено два фрагменти ліпних горщиків: на гл. 99,17 м і 99,27 м. З найдавнішим етапом деструкції об'єкта пов'язані також два артефакти, виявлені на гл. 99,17 м – заготовка кістяного виробу та на гл. 99,23 м – злиток кольорового металу. У межах придонних відкладів “коридорчика” (гл. 99,24 м) знайдено уламок грузила (рис. 3, 1).

У верхніх прошарках заповнення ями 11 (гл. 99,38–99,76 м) виступив ранньосередньовічний речовий матеріал XII – першої половини XIII ст.: 52 фрагменти кружальних горщиків (рис. 3, 2–21), залізний ключ, перепалений злиток бронзи, фрагмент дужки шпори.

Яма 8А. Об'єкт зафіксовано у вигляді округлої плями (діаметром 60×70 см) темно-коричневого кольору, яка чітко виступила на гл. 99,85–99,80 м на тлі сіро-коричневого передматерикового суглинку (вклейка II: табл. 3А, 1). Яму 8а споруджено на рівні передматерикового суглинку. Об'єкт перерізав усю товщу жовтої материкової глини і був опущений у ґрунтотворну породу – чисту сіро-блакитну каолінову глину з прошарком вапнякового щебеню, що залягав на стику глин обох порід.

Яма 8а мала тюльпаноподібну форму (вклейка II: табл. 3А, 2, 3). Їй притаманне ввігнуте дно, злегка розхилені назовні стінки та непропорційний лійчастий, розширений розтрубний перехід у верхній партії (очевидно, на рівні

тогочасної денної поверхні). Діаметр по верхньому краю розтрубу становив 253 см, при його основі – 158 см, висота – 49 см південного борту і 53 см північного борту; загальна глибина ями 193 см (гл. 99,78–97,85 м). Із південного боку об'єкта помітні два сходинкоподібні виступи (завширшки до 15 см і висотою 40 см) – можливий спуск у яму. Заповнення ями 8а дуже строкате, особливо у нижній частині від дна до основи розтрубу. Смугасті прошарки жовтої материкової глини, чорнозему, сіро-коричневого суглинку (ще й на додачу поцятковані норами гризунів) відображають картину поступового занепаду цього об'єкта, що первісно слугував, найімовірніше, господарською ямою.

У верхніх шарах заповнення яму 8а частково перерізали ранньосередньовічні об'єкти – яма 8 (першої половини – третьої чверті XII ст.) і споруда 6 (кінець XI – початку XII ст.).

Знахідки. На дні ями зафіксовано уламок стінки ліпного горщика. У шарі чорнозему (гл. 98,07 м), що безпосередньо вкривав дно ями, знайдено стегнову кістку свині і фрагмент денця з придонною частиною кружального горщика (рис. 4, 5, 9).

У шарі перемішаного з сіро-коричневим суглинком чорнозему, який перекривав деструкцію нижньої частини ями, на гл. 98,95 м, виявлено фрагмент стінки ліпного горщика.

Яма 13. Контури ями помітно окреслилися на гл. 98,73–98,71 м на тлі сіро-коричневого передматерикового суглинку (вклейка II: табл. 3Б, 2, 3).

Об'єктові притаманна банкоподібна форма, у якій виділяються дві складові частини: нижня – сферична, шириною 98 см і глибиною 102 см (гл. 98,13–97,03 м) та верхня – лійчасто-циліндрична, діаметром 135 см і глибиною 60 см (гл. 98,73–98,13 м). Яма перерізала шар сіро-коричневого суглинку, жовтої материкової глини, прошарок вапнякового щебеню і була заглиблена у сіро-голубу каолінову глину ґрунтотвірної породи (вклейка II: табл. 3Б, 1). Об'єкт у нижній сферичній частині заповнено чорноземом, у якому простежувалися тонкі прошарки-намиви з жовтої материкової глини, що вказують на поступовий занепад котловану. Заповнення ями у верхній (лійчасто-циліндричній) частині є більш строкате. Тут виразно виділяється первісний схил ґрунту при північній стінці, що складався із прошарків чорнозему та сіро-коричневого суглинку, перемішаного із материковою глиною. Заповнення при південній стінці є дещо іншим і складається із брилок материкової глини та сіро-коричневого суглинку, який, особливо у верхніх прошарках, залягав однорідною масою. Це вказує на антропогенність нівеляції об'єкта.

Знахідки. У межах заповнення верхньої лійчасто-циліндричної частини ями відзначено лише один фрагмент стінки ліпного горщика, який виступив на гл. 98,50–98,49 м.

Решта артефактів походять із нижньої сферичної частини ями. У заповненні на різній глибині зафіксовано сім знахідок – уламок кістки птаха або дрібного гризуна та шість фрагментів ліпних посудин, серед яких привертає увагу рельєфний валик з пальцевими вдавлуваннями, що залягав на гл. 97,21 м (вклейка II: табл. 4, А, 1).

На дні ями (гл. 97,14–97,04 м) знайдено чотири артефакти – дві кісточки птаха або дрібного гризуна та два фрагменти ліпних посудин: уламок стінки горщика та вушка кухлика (вклейка II: табл. 4, А, 2).

Яма 15. Контури об'єкта у вигляді плями чорнозему зафіксовано на гл. 98,61–98,58 м на тлі жовтої материкової глини (вклейка II: табл. 3В, 1). Яма мала квадратну в плані форму, розмірами 90×95 см, зі заокругленими кутами, скерованими по сторонах світу. Зі східного боку довкола кута простежувалася розмита пляма підпрямокутної форми. Яма була заглиблена у материк на 80 см. У перерізі вона мала банкоподібну (радше півсферичну) форму і ввігнуте дно, яке знаходилося на гл. 97,81 м (вклейка II: табл. 3В, 2). Заповнення ями становив чорнозем упереміш із жовтою глиною; дно встеляв шар чорнозему, насичений деревним вугіллям, грудочками печини та обмазки.

Яма 15 перерізала більш давній об'єкт, який був розташований на південний схід від неї і залягав під ранньосередньовічним об'єктом 4. Дослідження цієї ділянки законсервовано до наступного польового сезону.

Знахідки. У шарі чорнозему, перемішаному із деревним вугіллям, що залягав на дні ями, на гл. 98,09–97,86 м, зафіксовано шість фрагментів горщиків: п'ять кружальних і один ліпний (рис. 4, 2–4). Із шару чорнозему, перемішаного з жовтою глиною, що перекривав придонний прошарок і заповнював увесь котлован ями (гл. 98,29–98,61 м), походить шість фрагментів посудин, у тому числі денце і стінка ліпних горщиків та трьох стінок і одного денця кружального начиння (рис. 4, 1, 7). У нижніх відкладах цього прошарку, ближче до дна ями, на гл. 98,29–98,09 м знайдено кілька уламків, що походили від денця одного ліпного горщика (рис. 4, 6).

Характеристика керамічного матеріалу.

Праісторична кераміка із об'єктів та культурного шару представлена переважно ліпним і меншою кількістю кружального посуду, який за технікою виготовлення, складом глиняного тіста та обробкою поверхні репрезентує п'ять типів керамічної текстури.

1-й тип текстури найменш чисельний. Посудини ліпні, виконані з відмученої глини, зі значним вмістом кварцового піску та подрібненої жорстви; поверхня горбкувата, шерехата; випал однорідний наскрізний.

2-й тип текстури. Начиння ліпне, має нерівну горбкувату поверхню зі слідами загладжування як ззовні, так і зсередини, які надають фактурі вигляду легкого підлощення, особливо відчутного на дотик; тісто добре відмучене з

домішками кварцового піску та різним вмістом дрібно- і середньозернистого шамоту; випал однорідний бежевого кольору на зламі одношаровий бежевий та чорного кольору на зламі одношаровий сірий; рідше двошаровий: бежевий–сірий чи тришаровий: бежевий–чорний–бежевий; черепок щільний; товщина 8–12 мм.

3-й тип текстури. Начиння ліпне, має рівну шерехату поверхню; тісто добре відмучене з домішками кварцового піску, невидимого неозброєним оком. Однак текстура більшості посудин містить ще й домішки шамоту у вигляді дрібних та середніх зерен, наявність яких обумовлювала певну нерівність поверхні; іноді трапляються крупні зерна шамоту, діаметром до 5 мм. Випал, переважно, однорідний, головню, бежевого кольору різних відтінків, рідше сірого; окремі зразки мали зовнішню і внутрішню поверхні різних кольорів; відповідно бежевий–темно-сірий, бежевий–чорний, світло-сірий–бежевий; на зламі текстура випалена до одного кольору: бежевого, чорного чи темно-сірого; два зразки мали двобарвний злам: бежевий–сірий та бежевий–чорний. Для усіх, без винятку, посудин після випалу притаманна якісна щільна текстура при товщині стінок 9–13 мм, рідше 14–15 мм.

4-й тип текстури. Посуд ліпний, має шерехату, нерівну і горбкувату поверхню; тісто з домішками кварцового піску і значною кількістю середніх та переважно крупних (діаметром до 7 мм) зерен шамоту білого, бежевого та цеглястого кольорів; випал неоднорідний, (часто плямистий) до чорного і бежевого кольорів, на зламі одно-, дво- і тришаровий; трапляються уламки, вкриті ангобом; текстура крихка; товщина – 12–17 мм.

5-ий тип текстури. У цю сукупність виділено начиння, виконане на гончарному колі. Для посудин притаманна поверхня шерехата, рівна; тісто добре відмучене зі значними домішками кварцового і дрібнозернистого піску, серед якого трапляються зерна, діаметром до 2 мм, та різної кількості дуже подрібненого шамоту; випал однорідний до світло-сірого, сірого, темно-сірого, чорного кольору, рідше бежевий чи ззовні бежевий, а зсередини темно-сірий, ззовні сіро-коричневий – зсередини чорний; на зламі одношаровий бежевий, світло-сірий, чорний, двошаровий: бежевий–чорний, тришаровий: бежевий–світло-сірий–бежевий чи світло-сірий–сіро-білястий–світло-сірий; текстура щільна; товщина 7–10 мм рідше 12–14 мм.

Вищезазначені типи текстури виділено на підставі загалу досить дрібних уламків стінок ліпного посуду. На цьому тлі виділяються поодинокі фрагменти, які можна ототожнити з певною категорією посуду. Натомість простежені форми як горщиків, так і мисок є доволі невиразними, передусім через фрагментарність. При спробі кореляції текстури і загальних пропорцій посудин вимушені визнати, що наявна сукупність артефактів є недостатньою для достовірного ототожнення їх з певною археологічною культурою. Проте

характер керамічної текстури у поєднанні з виділеними (хоча й частково збереженими) формами начиння дає підстави, до накопичення матеріалу, увесь посуд на загал відносити до певних хронологічних періодів, а власне вироби із текстури 2-го та 3-го типів попередньо датуємо ранньозалізним часом, ліпний посуд із текстури 4-го типу, а також кружальне начиння із текстури 5-го типу – пізньоримським періодом⁵.

Періодизація, хронологія та функціональне призначення об'єктів.

Об'єкти ранньозалізного часу.

Споруда (яма 10 – яма 11). Визначення часу функціонування цього й інших об'єктів на досліджуваній ділянці ускладнюється, передусім, багатошаровим характером самої пам'ятки. Останнє зумовлює ретельний аналіз речового матеріалу, на усіх рівнях його залягання – у культурному шарі, що перекривав об'єкт, у заповненні об'єкта і на його дні.

У заповненні котловану ями 10 зібрано досить однорідний керамічний комплекс, що представлений виробами із керамічної текстури 2-го і 3-го типів. У верхніх нашаруваннях на гл. 100,01–99,83 м, окрім уламків двох ранньосередньовічних (рис. 2, 20, 21) і одного пізньоримського (рис. 2, 16) кружальних горщиків, знайдено чотири фрагменти стінок (завтовшки 11–13 мм) підлощених горщиків із текстури 2-го типу; уламки вінець (рис. 2, 15) та стінок горщиків і вінець двох мисок (рис. 2, 8, 14) виконано із текстури 3-го типу. Одному із горщиків притаманна слабко профільована горловина, легко і плавно відхилена назовні; край вінець ретельно заокруглено і заглажено з внутрішнього боку, натомість ззовні, залишено незаглаженим незначний “наплив” (рис. 2, 15). Виріб виконано з керамічної маси з незначною кількістю середньозернистого шамоту; на зовнішній поверхні помітні горизонтальні сліди заглажування; випал рівномірний ззовні до сірого, а зсередини – до світло-коричневого кольорів, на зламі двошаровий і двобарвний (сірий-коричневий); товщина стінок 11 мм, діаметр вінець – 110 мм. Загальні пропорції посудини, найімовірніше, були тюльпаноподібної форми.

Одна з мисок мала виразно опуклі стінки; край вінець горизонтально зрізано і заокруглено. Виріб виконано з керамічної маси, що містила незначні домішки середньозернистого шамоту; поверхня шорсткувата без слідів заглажування; випал плямистий до сірого та сіро-коричневого кольору, на зламі двошаровий і двобарвний; текстура щільна; товщина стінок 5 мм, діаметр

⁵ Висловлюємо глибоку вдячність професору, доктору габілітованому Яну Махніку (Інститут археології і етнології ПАН, м. Краків, Польща) і професору, доктору габілітованому Сильвестру Чопеку (Жешівський університет, м. Жешів, Польща) за люб'язно надану консультацію у датуванні усіх праісторичних матеріалів.

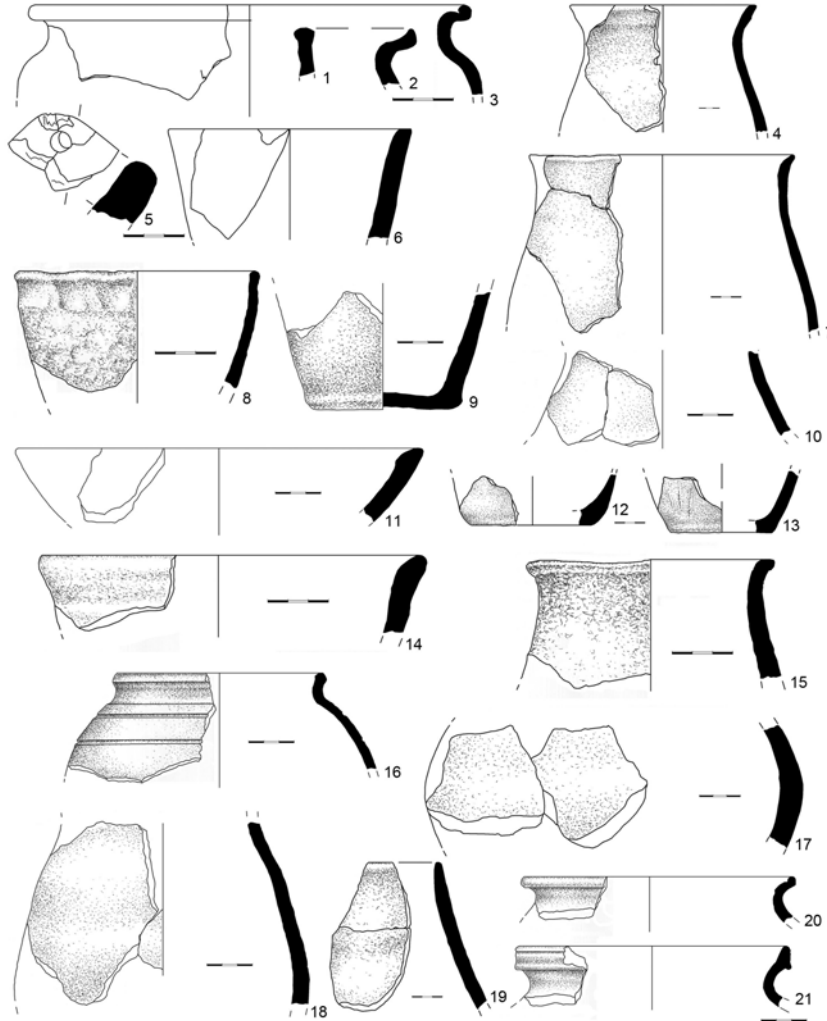

Рис. 2. Звенигород. Розкоп 2010 р. Яма 10. Керамічний матеріал із заповнення об'єкта.

вінець 120 мм. Потовщення стінок до 8 мм у їх нижній частині вказує на близькість до придонної частини. На загал ця тонкостінна мисочка мала опуклобоку і майже півсферичну форму (рис. 2, 8). Від іншої миски зберігся фрагмент вінець, завтовшки 12 мм; вінця лійчасто відхилені назовні, їх край заокруглено; діаметр 200 мм; внутрішня і зовнішня поверхні ретельно заглажені зі слідами легкого пролощення; випал ззовні і зсередини до бежевого, на зламі – темно-сірого кольорів (рис. 2, 14).

Безпосередньо під ранньосередньовічною піччю, на гл. 99,68–99,51 м, виступило шість фрагментів стінок горщиків і уламок вінець однієї мисочки, виконані із керамічної маси 2-го типу. Мисочка мала прямі, конічно розхилені назовні стінки; край вінець злегка звужено і заокруглено (рис. 2, б). Керамічна текстура насичена значними домішками середньозернистого шамоту; поверхня нерівна горбкувата, шерехата зі слідами загладжування; випал однорідний до світло-коричневого кольору, на зламі – темно-сірого кольору; товщина стінки 9 мм.

У відкладах на гл. 99,74–99,58 м зафіксовано 35 фрагментів ліпного посуду, виконаного із керамічного тіста 3-го (11) та 2-го (24) типів.

Привертають увагу крупні фрагменти горщиків із текстури 2-го типу, які тотожні за формою. Їм притаманний стрункий витягнутий тюльпаноподібний тулуб і низько посаджені довгі плічка, що плавно переходять у слабо профільовану легко відхилену назовні горловину; вінця однієї посудини заокруглено (рис. 2, 4), у іншій легко звужено і заокруглено (рис. 2, 7). Товщина стінок від 8 мм до 10–11 мм, товщина донець 10–12 мм. Відзначено два уламки бочків від однієї великої посудини, що мала помітний залом стінок (рис. 2, 17), товщина яких становила 12 мм, діаметр по найбільшому розширенню тулуба 280 мм. Серед уламків виділяються великі горщики з діаметром вінець 180 мм і 260 мм (рис. 2, 4, 7), діаметром денця 100–120 мм (рис. 2, 12, 13) та посудини менших розмірів з діаметром вінець 140–160 мм і діаметром денця 95 мм (рис. 2, 9, 10, 18).

Один дрібний фрагмент вінець походить від тонкостінної посудини. Шийка її майже пряма з незначним відхиленням назовні, край вінець злегка звужений і заокруглений. Здогадно цілий горщик мав банкоподібну форму. Горщик випалено ззовні до сірого, зсередини до бежевого кольорів; на зламі двошаровий і двобарвний (сірий і бежевий); товщина стінок 6 мм. Якими були загальні пропорції посудини достовірно визначити важко; вона могла мати як тюльпаноподібну, так і банкоподібну форму.

Виділено один фрагмент посудини, для якої притаманні високі (заввишки 107 мм) майже прямі вінця, край яких легко звужено і заокруглено (рис. 2, 19). Найімовірніше, ціла посудина мала біконічну форму і репрезентує такий різновид начиння як вази. Виріб випалено до бежево-сірого кольору зовнішньої і внутрішньої поверхні, на зламі – темно-сірого кольору; товщина стінок 7–10 мм. До цього ж різновиду посуду, очевидно, варто віднести і фрагмент товстостінного (завтовшки 11 мм) начиння, прямі вінця якого збереглися на висоту 80 мм. Виріб виконано з глини зі значним вмістом крупно- та середньозернистого шамоту; поверхня зі слідами загладжування як ззовні, так і зсередини; випалений ззовні до темно-сірого, зсередини – до світло-коричневого

кольорів, на зламі – сіро-бежевого кольору; товщина стінок 13 мм; стінки конічно відхилені назовні, край вінець легко звужений і заокруглений.

Із сукупності виробів, виконаних із текстури 3-го типу, виділяються невеликі фрагменти вінця горщика та миски. Вінця горщика мали форму, аналогічну до вищеописаних посудин. Натомість, привертає увагу миска, виконана із керамічного тіста зі значним вмістом дрібнодисперсних домішок (кварцового піску та шамоту); поверхня її рівна шерехата, ретельно заглажена як ззовні, так і зсередини; випал нерівномірний зсередини темно-сірими та світло-коричневими плямами, ззовні – світло-сірими та бежевими плямами; товщина стінок 11,5 мм. Вінця сформовано у вигляді широкого (21 мм) манжету, косо зрізаного досередини і злегка заглаженого; діаметр 250 мм (рис. 2, 11).

На дні об'єкта залягав фрагмент грузила із керамічної маси 2-го типу (рис. 2, 5). Збереглася верхня частина виробу зі заокругленою вершиною, сформованою у вигляді тупого кута; ближче до краю є наскрізна дірка для підвішування, діаметром 10 мм; у поперечному перерізі грузило пласке (завтовшки 22 мм).

Встановлено, що на час занедбання об'єкта в ньому не було жодного речового матеріалу, рівно ж як і у шарі наміву материкової глини, перемішаної з чорноземом, що вкривав дно ями. Лише у верхній партії наміву, на гл. 99,17 м і 99,27 м, виступили два фрагменти стінок ліпних горщиків, виконані з керамічної маси 3-го типу. На цьому ж рівні знайдено заготовку кістяного виробу та грудочку злитку кольорового металу.

Подібна ситуація спостерігалася в межах “коридорчика” ями 11, де лише у верхній партії наміву, на стику з чорноземним заповненням, на гл. 99,24 м, зафіксовано фрагмент ліпного плаского глиняного грузила (рис. 3, 1), виготовленого із керамічної маси 3-го типу. Тісто містить невидимі домішки кварцового піску і незначну кількість подрібненого шамоту; випал наскрізний однорідний до чорного кольору; текстура дуже щільна. Виріб мав у поперечному перерізі прямокутну форму; товщина грузила 24 мм; ближче до вершини виробу знаходився отвір, діаметром 10 мм. Загальна форма артефакту дуже подібна до вищеописаного грузила із ями 10.

Прикметно, що основна маса кераміки (52 одиниці) походить із верхніх прошарків заповнення ями та пов'язана з кінцевою фазою нівелювання об'єкта у ранньосередньовічний час (рис. 3, 2–21).

Підсумовуючи, належить наголосити на факті відсутності матеріалу, який вказував би на час функціонування ями 11. При цьому показово, що на рівні дна об'єкта і в його придонному шарі відсутні й ранньосередньовічні артефакти. З огляду на це, вивчаючи яму 10 і яму 11 як один комплекс, час ужиткування обох об'єктів відносимо до ранньозалізного часу, побіжним підтвердженням чого є фрагменти ліпного посуду та грузила у найнижчих відкладах ями 11.

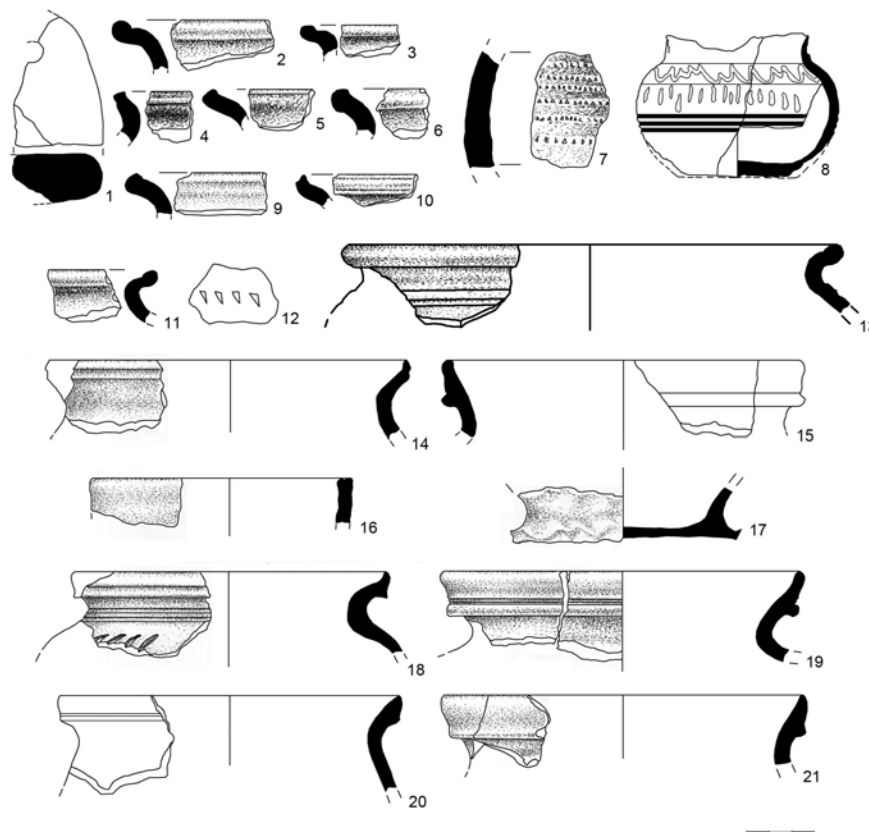

Рис. 3. Звенигород. Розкоп 2010 р. Яма 11–11А. Керамічний матеріал із заповнення об'єктів.

Споруда (яма 4а – об'єкт 4а). Дрібний фрагмент посудини, виконаної із керамічної маси 2-го типу, відзначено на рівні дна об'єкта 4а, що дає підстави з більшою ймовірністю відносити увесь комплекс цієї споруди до ранньозалізного часу.

Яма 13. У заповненні об'єкта знайдено 10 дрібних фрагментів ліпних посудин.

На дні ями (гл. 96,89 м) лежав уламок стінки горщика, виконаного із керамічної текстури 3-го типу. Ще сім фрагментів стінок горщиків, з аналогічного тіста, виступили на різній глибині у заповненні нижньої частини об'єкта, що в сукупності дає підстави час функціонування ями 13 віднести до ранньозалізного часу.

Поряд з тим серед загалу відзначено фрагменти двох посудин, що виконані із керамічної текстури 1-го типу. Так на дні (гл. 97,11 м) знайдено

уламок вуха кухлика (вклейка II: табл. 4, А, 2). Ширина вушка 33 мм, його краї косо зрізані до середини; зовнішня поверхня оздоблена двома пасмами відбитків шнура, розташованих уздовж країв; випалений до сіро-коричневого кольору. Дуже подібне вушко має цілий кухлик, знайдений, наприклад, у похованні в Орлісках Сокольницьких у Тарнобжеському воєводстві [Czorek, 1998, s. 63, гус. 32], який віднесений до межановіцької культури епохи ранньої бронзи. У придонному шарі (гл. 97,21 м) виступив фрагмент стінки горщика (вклейка II: табл. 4, А, 1) з наліпним валиком, оздобленим пальцевими вдавлюваннями. Посудину випалено до чорного кольору. Обидва вищеописані уламки із текстури 1-го типу на загаль датуються періодом існування межановіцької культурної спільноти – тобто в межах 2300–1600 рр. до н. е. й у ямі 13 виступають як перевідкладення.

Поодинокі фрагменти посуду доби раннього заліза траплялися у культурному шарі (рис. 4, 8) та в заповненні об'єктів ранньосередньовічного та пізньоримського періодів.

Об'єкти пізньоримського періоду.

Яма 15. У 20-сантиметровому шарі чорнозему, що вкривав дно об'єкта (гл. 97,86–98,09 м) зафіксовано шість фрагментів горщиків (п'ять кружальних із керамічної текстури 5-го типу й один ліпний із текстури 4-го типу). Кружальні горщики представлено уламками трьох денців і двох стінок. Денця двох посудин (рис. 4, 3, 4) виконано з відмученої глини з домішками кварцового піску і крупної кварцової жорстви; поверхня рівна випалена зсередини до темно-сірого, ззовні – до світло-сірого, на зламі – світло-сірого кольору; на денці сліди зрізування ниткою з гончарного кола; діаметр денця 100 мм і 125 мм, товщина 10–12 мм, товщина стінок 10–14 мм. Ще від одного горщика зберігся уламок денця і крупна частина придонних стінок (рис. 4, 2). Посудину виконано з відмученого тіста зі значною домішкою дрібнозернистого піску; поверхня рівна; випал плямистий – коричневими і темно-сірими плямами, на зламі випечений нерівномірно – до коричневого і місцями до темно-сірого кольору; діаметр дна 180 мм, товщина 12 мм, товщина стінок 13–22 мм. Характерною особливістю описаних виробів є їх масивність та значні розміри, що притаманне для посудин господарського призначення. Із відкладів, що перекривали придонний прошарок і заповнювали увесь котлован об'єкта, походять фрагменти семи посудин. У нижній партії цього заповнення, на гл. 98,09–98,29 м, знайдено кілька уламків, що походили від денця одного ліпного горщика із керамічної текстури 4-го типу. Посудину виконано із глини з домішкою жорстви і шамоту; поверхня нерівна горбкувата; випал нерівномірний плямистий – до сіро-бежевого кольору зсередини і світло-сірого ззовні, на зламі двошаровий. Діаметр денця 94 мм, товщина близько 15 мм (рис. 4, 6).

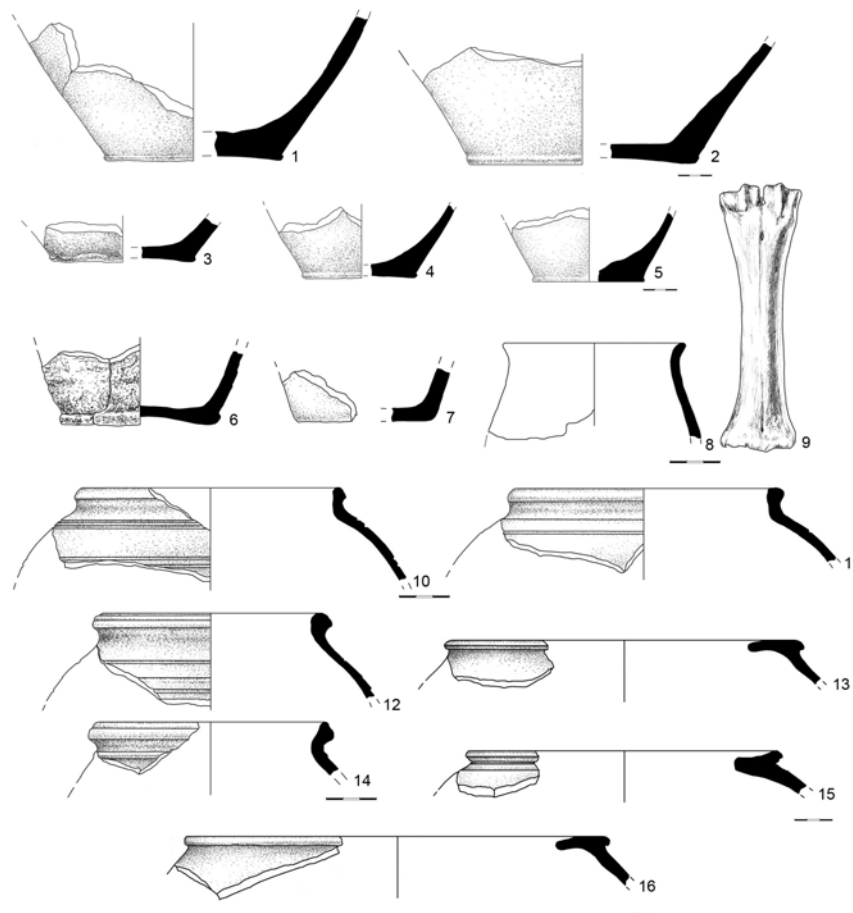

Рис. 4. Звенигород. Розкоп 2010 р. Яма 8А, 13 та 15. Керамічний матеріал із заповнення об'єктів. Речовий матеріал з культурного шару.

У верхніх прошарках заповнення об'єкта виступили фрагмент стінки (завтовшки 6 мм) кружального горщика із текстури 5-го типу, оздобленого прямолінійними борознами і випаленого до чорного кольору та фрагмент стінки ліпного горщика із текстури 4-го типу. Привертають увагу два уламки стінок кружальних посудин, які виконано з добре відмученої глини з незначними домішками кварцового піску і крупних зерен кварцової жорстви. Поверхня рівна (стирається за руками і по однорідності дуже подібна до амфорного тіста, але м'якша), випалена до сіро-жовтого кольору; товщина стінки 7–8 мм. Прикметно, що на одному рівні виступили фрагменти донець горщиків, виконаних із текстури 3-го (рис. 4, 7) та 5-го типів. Один із уламків походив від кружальної

посудини великих розмірів, випаленої до темно-сірого кольору, на зламі – світло-сірого кольору (рис. 4, 1); діаметр денця 140 мм, товщина 18 мм, товщина стінок 8 мм, інший фрагмент – уламок стінки кружального горщика, випаленого до темно-сірого кольору й оздобленого прямолінійним орнаментом.

Отже, на дні та у заповненні ями 15 виступив однорідний глиняний посуд, представлений виробами із текстури 4-го та 5-го типів. Єдиний фрагмент ліпного горщика із текстури 3-го типу, датований ранньозалізним часом – це перевідкладення, що потрапило в об'єкт із культурного шару.

Споруда 7. У шарі, що вкривав дно об'єкта, знайдено фрагменти стінок кружальних товстостінних посудин із керамічної текстури 5-го типу, випалених до чорного кольору зсередини і ззовні, на зламі – до світло-сірого. Як перевідкладення виступають уламки денця (гл. 98,72 м) та стінки (гл. 98,98–99,06 м) ліпних посудин із керамічної текстури 2-го типу, що залягали відповідно на дні й у верхніх прошарках заповнення котловану.

Яма 8а. На дні та в придонному шарі відзначено дрібний уламок стінки ліпної посудини із керамічної текстури 4-го типу (гл. 97,85 м) та фрагмент денця кружального горщика із текстури 5-го типу (гл. 98,07 м). Ліпне начиння виконано з відмученої глини з домішкою подрібнених зерен шамоту; зовнішня поверхня випалена до бежевого кольору, внутрішня – до чорного, на зламі – чорного кольору; текстура крихка; товщина стінки 6,5 мм. Кружальний горщик виготовлено із добре відмученої глини з домішками піску та жорстви; поверхня рівна шерехата; випал внутрішньої поверхні однорідний до чорного кольору, зовнішньої – темно-сірими та світло-коричневими плямами, на зламі – чорного кольору. На зовнішній поверхні денця помітні концентричні борозни – сліди зрізання посудини ниткою з гончарного кола. Діаметр денця 100 мм, товщина 18 мм, товщина стінок 9 мм (рис. 4, 5). Фрагмент бочка ще однієї ліпної посудини із керамічної текстури 4-го типу виступив у заповненні об'єкта (гл. 98,95 м). Посудину виконано із глини з домішкою грубих зерен шамоту; зовнішня поверхня випалена до оранжево-коричневого кольору, внутрішня – сіро-коричневого, на зламі – оранжево-коричневого кольору; товщина стінки 12 мм. Зовнішня поверхня вкрита товстим шаром ангобу бежевого кольору.

Підсумовуючи, треба наголосити, що у вищезазначених об'єктах кружальна кераміка, виступаючи поряд з ліпною, кількісно переважала.

Поряд із тим, розрізнені уламки кружальних посудин пізньоримського часу зафіксовано у заповненні ранньосередньовічних об'єктів та в культурному шарі. Серед загалу цих знахідок привертають увагу нечисленні фрагменти зі збереженими вінцями. Передусім виділяються товстостінні посудини, що за техніко-технологічними рисами нав'язують до вищеописаних масивних денечь із ями 15 та ями 8а. Вони репрезентують такий різновид господарського начиння, як піфоси. За формою вінця піфосів належать до одного типу, але

виконані у двох варіантах. До одного варіанту належать дві посудини, вінця яких оформлені горизонтальним манжетом зі злегка опуклою поверхнею; ширина манжета 49 мм, діаметр 280 мм (рис. 4, 13) та 50 мм при діаметрі 380 мм (рис. 4, 16). Інший варіант вінець представлений у вигляді горизонтального манжету (завширшки 42 мм), профільованого ввігнутістю; діаметр 260 мм (рис. 4, 15). За формою верхньої частини, де характерним є відсутність шийки, усі згадані піфосоподібні посудини, за В. Бараном, належать до першого типу.

У літературі предмета таке господарське начиння відоме як “Krausengefässe”. Подібні вироби серед асортименту гончарної продукції з’являються на пізньому етапі розвитку пшеворської культури і поширюються на початку доби великого переселення народів. На теренах Південно-Східної Польщі час ужиткування піфосів датується широко – друга половина III – середина V ст. [Wilk, 2005, s. 367]. Піфосоподібні посудини із горизонтальними вінцями виступають масово на пам’ятках черняхівського типу на території Верхнього та Середнього Подністер’я, поширені вони й у верхів’ях Західного Бугу, де час їх появи припадає на IV ст. [Баран, 1981, с. 91, 92].

Окрему сукупність кружального посуду становлять горщики. За загальною формою вони належать до одного типу, але за способом профілювання вінця виконані у двох варіантах. Переважають вінця, сформовані на слабо відхиленій назовні шийці (рис. 4, 11, 12, 14), їх край злегка потовщено, зрізано назовні у вигляді пласкої грані, реберця якої заокруглено; на зовнішній площині двох вінців простежується ледь заглиблена борозна; на внутрішній поверхні помітна закраїнка; діаметр 140 і 160 мм (рис. 4, 11). Певною відмінністю цього варіанту є вінця, край яких також заокруглено однак із ледь помітними площинами горизонтальною і вертикальною, зсередини проявляється слабка закраїнка (рис. 4, 10). Аналогічну форму вінців відзначено у горщика зі заповнення ями 10 (рис. 2, 16). Часто посудини по плічках оздоблені прямолінійним орнаментом.

Більш крупні уламки дають змогу визначити загальні пропорції посудин. Це були опуклобокі горщики з яйцеподібним тулубом. На загал усе кружальне начиння із керамічної текстури 5-го типу за складом глиняного тіста, способом його обробки й морфологією відповідає другій групі гончарного посуду, яку виділив В. Баран. Подібні вироби, що призначалися, переважно, для приготування їжі чи збереження припасів, переважали в об’єктах, що датуються III–IV або IV ст. [Баран, 1981, с. 89]. Поряд із цим аналогічні горщики масово виступають на усіх пам’ятках черняхівської культури на території Верхнього Подністер’я і Південно-Західної Волині; відомі вони й на пізньопшеворських пам’ятках на території Польщі. Походження горщиків, подібних за формою і текстурою, дослідники пов’язують із римськими провінціями Подунав’я, де їх прототипи з’являються ще у перших століттях нашої ери [Баран, 1981, с. 91, 92].

Загалом на досліджуваній ділянці культурний горизонт пізньоримського періоду, порівняно з матеріалами ранньозалізного часу, є більш вираженим ще й з огляду на інші артефакти, що походять із культурного шару – ключі та фібула.

Ключі. Знайдено два зразки виробів. Цілий ключ мав якореподібну форму; виконаний із чотиригранного стрижня, який на одному кінці розклепаний у два гачки, загнуті в протилежні боки, а з протилежного кінця – у кільце для підвішування; довжина 127 мм (вклейка II: табл. 4, Б). Від іншого ключа збереглася лише верхня частина з вушком. Подібні ключі широко використовувало населення Південно-Східної і Центральної Європи у першій половині I тисячоліття н. е. На території Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя вони відомі на пам'ятках черняхівського типу в Черепині, Ріпневі, Неслухові [Баран, 1981, с. 112].

Фібула. Виріб вилито із бронзи у формі. Спинка виготовлена із пластинки, опуклої зі зовнішнього боку, з помітним ребром посередині (ширина 9 мм, висота 5 мм). Паралельно до ребра нанесено дві короткі лінії, з дуже маленьких квадратних заглиблень, а по зовнішньому краю дві перпендикулярні борозни. Верхня частина фібули закінчується голівкою зі загнутим догори гачком для підтримування тятиви пружинного апарату. Спинка фібули, звужуючись до 5,5 мм, переходить у вертикальну ніжку, до якої на усю висоту прилягає прямокутна пластина (висотою 14 мм) приймача голки (вклейка II: табл. 4, В). Довжина оздобу 45 мм. За формою є підстави ототожнювати виріб із т. зв. арбалетними фібулами з високим приймачем⁶ (серія 1 групи VII, за О. Альмгреном, чи група 18, за А. Амброзом), які датують III – початком IV ст. [Almgren, 1897, s. 90–98, 198–208, tab. IX; 1923, s. 253, 254; Амброз, 1966, с. 72, 73, табл. 12, 13, 14–17, 20, 21, 21, 3].

Серед загалу об'єктів із обох праісторичних горизонтів чітко виділяються окремо розташовані ями та споруди. Великі та глибокі ями, в окремих випадках зі зазначеними східцями, безперечно використовували у господарських цілях. Щодо функції споруд, то факт відсутності вогнищ (можливо, знищених у тій частині об'єктів, що виходила за межі розкопу) змушує віднести їх до категорії об'єктів господарського призначення. При цьому шар органіки у споруді (яма 4а–об'єкт 4а) міг би бути пов'язаним із якимось виробництвом. Однак до проведення аналізів цієї субстанції, робити будь-які висновки передчасно.

⁶ Висловлюємо подяку канд. іст. наук В. Войнаровському (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) за допомогу у визначенні типу артефакта.

Завершуючи огляд вищерозглянутого матеріалу, здобутого в межах південної частини городища, належить хоча б побіжно зупинитися на місці цієї джерельної бази серед праісторичних пам'яток на території Звенигорода і його околиць.

На тлі культурних горизонтів від палеоліту до раннього середньовіччя найменш вираженим і дослідженим у Звенигороді є період ранньозалізного часу. Невеликими розкопками, проведеними у різні роки, зафіксовано розлоге поселення, яке охоплювало підвищення майбутнього городища і ділянку на захід від нього (урочища За Вали, Вали, Загородище). У літературі предмета ці матеріали відносять до перехідного етапу від культури висоцької до культури ранньоскіфського часу, тобто вони репрезентують наступний, післявисоцький, етап розвитку місцевих культур [Свешников, Власова, 1959, с. 28; Ратич, 1967, с. 25, 26; Гупало, 2010, с. 189; Крушельницька, 1973, с. 36]. З цим же періодом ототожнюється ґрунтовий могильник, сліди якого відкрито на легко підвищеній східній околиці Звенигорода, в урочищі Загумінки. Аналізуючи артефакти із поселення в урочищі Загородище ще у 1959 р. І. Свешников наголошував, що основна маса керамічного матеріалу не має аналогій ні серед знахідок голіградського типу, ні серед знахідок скіфського часу на території Західного Поділля та Прикарпаття. На думку дослідника, поселення біля с. Звенигород репрезентує новий, досі не вивчений тип пам'яток ранньозалізного часу [Свешников, Власова, 1959, с. 28]. Урочище Загородище і досліджувана у 2010 р. ділянка до часу побудови земляного валу ранньосередньовічного городища, становили суцільний терен. Звідси є підстави вважати, що обидві ділянки – це частини одного поселення. Отже, керамічний матеріал із нижнього горизонту, відкритого у 2010 р., доповнює вже відомий асортимент посуду новими різновидами кухонного неорнаментованого начиння, засвідчуючи одночасно синкретичний характер морфології виробів доби раннього заліза.

Окрім Звенигорода, у ранньозалізний час існували селища і на схилах пагорбів, що оточували Звенигородську низину: Гончарі (урочище Людвин) [Пелещин, 1985, с. 339, 340], Шоломия (урочище Гудзова Гора), Гринів (урочище Нива) [Михальчишин, 1993, с. 34–36], Підгородище (урочище Городище) [Грибович, Корчинський, 1985, с. 269]. Сукупність цих пам'яток сигналізує про процес зростання густоти заселення Звенигорода і його околиць, який активізується у ранньоскіфський період.

Порівняно з попередніми епохами найбурхливіше вирувало життя довкола Звенигородської низини впродовж римського часу. Передові загони переселенців з'являються тут ще у ранньоримський період, що засвідчене могильником у Гриневі, який датується 50–20 рр. до н. е. – 40–70 рр. н. е. Однак перша потужна хвиля колонізації припадає на I ст. н. е. Поселення та

могильники, що виникають упродовж I–III ст. н. е., пов'язані із племенами липицької та пшеворської культур. У Звенигороді сліди поселень липицької культури простежено в урочищах Городище та Острів [Ратич, 1973, с. 27]. Про існування липицьких могильників свідчать поодинокі поховання, виявлені на вершині замкового пагорба в урочищі Замок (тілоспалення в урні) [Свешніков, 1995, с. 6] та на горбистому пасмі вздовж північного краю Звенигородської низини в урочищах Під Старою Церквою, Стіжки [Свешніков, 1953, с. 63].

Спільні липицько-пшеворські могильники відкрито і досліджено на північній (урочище Церковна Сторонка – I ст. н. е., Гоева Гора – друга половина I – початок II ст. н. е.) [Козак, 1978, с. 96–107] та східній (урочище Загумінки – I ст. н. е.) околицях Звенигорода [Свешніков, 1957, с. 63, 64, рис. 21, 1–13].

Сліди пшеворських поселень I–II ст. н. е. на території Звенигорода зафіксовано у кількох місцях: урочище Городище (у центрі села), Горб (північно-східна частина села), урочище Загороди (підвищення у заплаві р. Горожанки у північній частині села) [Свешніков, 1991, с. 6; Козак, 1977, с. 306].

У найближчих до Звенигорода околицях поселення липицької культури розташовувалися довкола сіл Гончарі (північна та західні околиці), Дмитровичі (західна окраїна), Шоломия (урочище Заруби), Водники, Підмонастир та Під'ярків; селища пшеворської культури існували біля Гринева (урочище Криве) та Підгородища [Артюх, Конопля, Мацкевой, Поцилуйко, 1977, с. 263; Черноус, 1991, с. 99; Свешніков, Власова, 1959, с. 4; Цигилик, 1980, с. 347, 348; Конопля, 1996, с. 23–25; Janusz, 1918, s. 45; Михальчишин, Цигилик, 1991, с. 69; Пастернак, 1937, с. 260; Грибович, Корчинський, 1985, с. 269].

Усі вищезазначені пам'ятки датують переважно ранньоримським часом (стадія B–I–II) та ранньою фазою пізньоримського періоду (стадія C–I). Щодо завершального етапу пізньоримської колонізації (стадії C–II–III) відомості майже відсутні. Цю прогалину до певної міри компенсує відкриття у 2010 р. вищерозглянутого горизонту кінця III–IV ст. в межах південної частини городища. При цьому важливо відзначити, що сліди поселень цього ж часу відкрив В. Савич за межами укріплень городища, у східній частині Звенигорода в урочищах Завалля (або За Вали) та Навпроти Коцурова [Савич, 1959, с. 116, 117]. Згодом наявність пізньоримського горизонту у східній частині села в урочищі П'ятницьке була підтверджена розкопками І. Свешнікова [Свешніков, 1990, с. 4–6]. До цього треба лише додати, що ділянка сучасного села від земляних укріплень городища і далі на схід у літературі окреслена різними назвами урочищ: західна частина – Завалля, центральна – Друга Сторонка, східна – П'ятницьке, Навпроти Коцурова, Загуменки. При цьому тотожність кружальної кераміки, яка виступила в об'єкті в урочищі П'ятницьке, і в об'єктах, досліджених у 2010 р. на городищі, дає змогу розглядати терени зі

зазначеними топонімами як сліди одного великого поселення, що займало південні схили підвищення у центральній частині Звенигорода. Найімовірніше, синхронне звенигородському поселенню було ще одне селище біля Гринева, відкрите під час розвідкових робіт [Михальчишин, Цигилик, 1991, с. 69].

За цих обставин матеріал зі Звенигорода, здобутий під час розкопок 2010 р., наразі є єдиною джерельною базою для висвітлення характеру та особливостей заселення району Звенигородської низини на завершальній фазі пізньоримського періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. *Амброз А.* Фибулы юга европейской части СССР // САИ. – Вып. Д1-30 – М., 1966.
2. *Артюх В., Конопля В., Мацкевой Л., Поцилуйко Н.* Исследования на территории Львова и Львовской области // АО 1976 года. – М., 1977. – С. 263.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К., 1982.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982.
5. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. – К., 1981.
6. *Грибович Р., Корчинский О.* Исследования у с. Подгородище // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 269.
7. *Гупало В.* До питання про особливий тип гончарних мисок зі Звенигорода // *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich.* – Krosno, 2006.
8. *Гупало В.* До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14.
9. *Кирпичников А., Медведев А.* Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
10. *Козак Д.* Исследования памятников первых веков нашей эры в Львовской области // АО 1976 года. – М., 1977. – С. 306.
11. *Козак Д.* Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // Археологія. – 1978. – Вип. 25. – С. 96–107.
12. *Козак Д.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
13. *Колчин Б.* Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982.
14. *Конопля В.* Нові пам'ятки археології Перемишлянського району // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 23–24.
15. *Конопля В.* Археологічні дослідження на Пустомитівщині // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 25.
16. *Крушельницька Л. І.* Поселення висоцької культури // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – С. 27–38.

17. Літопис Руський (за Іпатським списком). – К., 1989.
18. Михальчишин І., Циглик В. Нові археологічні пам'ятки на Львівщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991.
19. Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993.
20. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // ЗНТШ. – 1937. – Т. CLIV. – С. 251–261.
21. Пелецишин Н. Исследования в Львовской области // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 339–340.
22. Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині в 1966 р. – Львів, 1967.
23. Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині в 1972 році. – Львів, 1973.
24. Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. – Львів, 1974.
25. Савич В. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей // МДАПВ. – Львів, 1959. – Вип. 2. – С. 116–117.
26. Свешников І. Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского Государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 года. – Спр. 1953/1. – Львов, 1953.
27. Свешников І. Могильник липицкой культуры в Львовской области // КСИИМК. – Л., 1957. – Вып. 68. – С. 63–64.
28. Свешников І., Власова Г. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в 1959 г. – Спр. 1959/1. – Львов, 1959. – С. 4–30.
29. Свешніков І. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році. – Львів, 1990.
30. Свешніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1990 році. – Львів, 1991.
31. Свешніков І. Звіт Звенигородської археологічної експедиції за 1994 р. – Львів, 1995.
32. Хорошев А. Замки, ключи и замочные принадлежности // Археология СССР. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997.
33. Циглик В. Новое поселение липицкой культуры на Львовщине // АО 1979 года. – М., 1980. – С. 347–348.
34. Чачковський Л. Княжий Звенигород (досліди в поземеллю). – Станіславів, 1932.
35. Черноус В. Дослідження в околицях с. Звенигорода Пустомитівського району Львівської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991.

36. *Almgren O.* Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. – Stockholm, 1897. – S. 90–208.
37. *Almgren O.* Studien über Nordeuropäische Fibelformen. – 2 Auflage. – Leipzig, 1923.
38. *Czopek S.* Kamień-brąz-żelazo. – Rzeszów, 1998.
39. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918.
40. *Wilk M.* Późnorzymskie naczynia zasobowe (w typie Krauzengefäße) na obszarze południowo-wschodniej Polski // MSROA. – Rzeszów, 2005. – T. XXVI.

Стаття: надійшла до редакції 24.12.2013
прийнята до друку 30.12.2013

**RESEARCH OF PREHISTORIC OBJECTS
FROM HILLFORT OF ANNALISTIC ZVENYGOROD IN 2010**

Vira HUPALO

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
24, Vynnychenko str., Lviv 79008, Ukraine
e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

Natalia VOITSESHCHUK

*Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Scientific Research Centre “Rescue Archaeological Service”,
24, Vynnychenko str., Lviv, 79008, Ukraine
e-mail: natawi@ukr.net*

The article is dedicated to the objects and materials from Zvenygorod which represent the lowest horizons.

There are clearly distinctive objects (pits and structures) from both ancient horizons of Early Iron Age and of Roman Times. Deep and large pits with the steps were most likely used as household disposals. As for the structures, the fact that there was no fireplace, it can be referred to the household structures. There is a possibility that fireplace could have been destroyed in unpreserved parts of structures.

Nevertheless, these studies are the only up to date source base for the reconstruction of the settlement structure of Zvenygorod’s lowlands in the final phase of Late-Roman Time.

Keywords: Zvenygorod, object, household pit, household structure, Early Iron Age, Late-Roman period, ceramics, key, fibula.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ПРАИСТОРИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ НА ГОРОДИЩЕ
ЛЕТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА В 2010 ГОДУ**

Вера ГУПАЛО

*Институт украиноведения имени Ивана Крип'якевича НАН Украины**ул. Винниченка, 24, Львов, 79008, Украина,**e-mail: gupaloarche@ukr.net*

Наталия ВОЙЦЕЩУК

*Научно-исследовательский центр “Спасательная археологическая служба”**Института археологии НАН Украины,**ул. Винниченка, 24, Львов, 79008, Украина,**e-mail: natawi@ukr.net*

Характеризируются объекты и материалы из древнейшего горизонта, исследованного на городище летописного Звенигорода (Львовская область).

Среди объектов с обоих праисторических горизонтов – раннежелезного времени и позднеримского периода – четко выделяются отдельные ямы и сооружения. Большие и глубокие ямы, в отдельных случаях со ступеньками, безусловно, использовали в хозяйственных целях. Относительно функционального назначения сооружений, то факт отсутствия очагов (возможно, уничтоженных в той части объектов, которая выходила за пределы раскопа), дает основания отнести их к категории объектов хозяйственного назначения.

Кроме того, эти исследования на сегодня являются единственной источниковедческой базой для освещения характера и особенностей заселения района Звенигородской низины на заключительной фазе позднеримского периода.

Ключевые слова: Звенигород, объект, хозяйственная яма, хозяйственное сооружение, раннежелезный век, позднеримское время, керамика, ключ, фибула.